

SAMENVATTING

Toen het bejaarde echtpaar Will Völger (1893-1968) en Hilde Völger-Hoppe (1894-1984) in het jaar 1967 uiteindelijk toestemming kreeg de DDR te verlaten en zij de zonegrens naar West Duitsland overstaken, droegen zij slechts het hoognodige bij zich. Meer was niet toegestaan. Maar in het koffertje van Hilde was plek ingeruimd voor een pak van bijna 200 brieven die haar Nederlandse hartsvriendin Johanna (Hannie) Kuiper haar gedurende een periode van dertig jaar had geschreven. Deze brieven, in het Duits gesteld, zijn later ter hand gesteld van Kristofer Schipper, Hannies jongste zoon. Zij vormen de rode draad in deze biografie die een levensbeeld wil schetsen van deze vrouw. Vanuit deze brieven als kompas en ander bronmateriaal bestaande uit onuitgegeven typoscripten uit familiebezit en vruchten van heuristische archiefarbeid, bestudering van gedrukte werken en ruime oogst aan *oral history* is een narratief opgebouwd.

Johanna Kuiper werd in 1896 werd geboren in de doopsgezinde pastorie in het Friese Warga en na een turbulent leven als schrijfster, vertaler, bommoeder, socialiste, minnares, illegale werker tijdens WO II en schrijfster van twee kinderbijbels in 1956 onverwacht gestorven in Semarang (Java) tijdens een bezoek aan het jonge onafhankelijke Indonesië.

De vraag aan het te onderzoeken materiaal luidt: is uit het voorhanden bronnenmateriaal een geestelijke ontwikkelingsgang van Johanna Kuiper te schetsen? In hoeverre is haar religieuze doopsgezinde context van invloed geweest op haar levenskeuzes en spirituele ontwikkeling en in hoeverre heeft zij vanuit wisselende religieuze percepties gereageerd op wat haar in het leven gewild en ongewild overkwam? Heeft zij getracht haar geloof in relatie te brengen met maatschappelijke en politieke systemen en waar heeft dat in haar denken en doen toe geleid? Hoe verhouden haar levenskeuzes zich met die van tijdgenoten uit vergelijkbare milieus op religieusmaatschappelijk gebied?

Op welke levensgebieden ging zij, en om welke redenen, andere wegen? Is haar bijdrage aan de doopsgezinde traditie te formuleren, en een mogelijke bijdrage aan de samenleving van haar dagen?

Als methodologische ondersteuning van het op gebouwde narratief is gebruik gemaakt van door de Hongaarse psychiater en psychotherapeut Ivan Boszormenyi-Nagy (1920-2007) ontwikkelde gedachtegoed. Zijn *contextual therapy* maakt zowel gebruik van inzichten uit de persoonsgerichte psychodynamica als die vanuit de systeemtherapie. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat mensen leven in een context met levende of overleden familieleden en naasten en dat, waar hun problematiek verheldering verdient, deze ‘on geziene anderen’ altijd aanwezig zijn en mede het handelen (constructief of destructief) ten aanzien van de toekomst en een jongere generatie bepalen. Als therapeut bracht Nagy dat tot de houding van *multidirected partiality*, meerzijdige partijdigheid. In het narratief zijn deze inzichten zoveel mogelijk verwerkt zonder expliciet gethematiseerd te worden.

Als enige dochter tussen vier jongens uit een puur doopsgezinde familie met van vaders- en moederszijde een indrukwekkende domineestraditie, groeide Johanna in de eerste decennia van de 20^e eeuw op in hartje Amsterdam waar haar vader sinds de eeuwwende predikant was in de prestigieuze Singelkerk. Zij bleek niet het verhoopte burgermeisje te zijn, maar verzette zich van kindsaf tegen het verwachtingspatroon dat haar moeder vooral voor ogen had. Haar leesblindheid werd voor intellectuele zwakte aangezien en haar ontembare fantasie voor zorgwekkende onevenwichtigheid. Haar prille religieuze ervaringen waren vooral het lezen van haar vader uit de Bijbel, ‘het grote Boek’, zijn stem en zijn gebeden aan tafel. Het prikkelde haar fantasie over een Godsbeeld dat vertrouwdheid zowel als vrees opriep.

Kinderangsten werden met figuren uit dat boek bestreden. Een moeizame schoolperiode werd pas na haar twintigste jaar afgesloten met het voltooiën van de middelbare schoolopleiding. Als eerste vrouw in de Kuiperfamilie zette zij zich aan de theologiestudie aan de UvA, maar al spoedig verschoof haar belangstelling. De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV), destijds een vruchtbare broedplaats van protestants maatschappijbetrokken denken bracht haar bij heikele sociale vragen. Als gevolg daarvan ging zij vrijwilligerswerk doen in een arme wijk in Amsterdam Noord en leerde zo de standsverschillen aan den lijve kennen. Zij raakte ervan overtuigd dat het evangelie standendoorbekend is en arm en rijk met elkaar kan verbinden, maar merkte evenzeer hoe weerbarstig de praktijk was in de sociaal en religieus verzuilde maatschappij.

Ook haar eigen contactuele inzet verliep stroef. Er was voortdurend spanning met haar moeder terwijl zij zich zonder woorden verbonden wist met haar mystieke vader. Haar verloving liep stuk, ze raakte in een crisis, brak haar studie af en ondernam een waagstuk als jonge, ongehuwde vrouw ver van huis in het Limburgse mijngebied als woninginspectrice onder arbeidersgezinnen te gaan werken. Zij raakte daar overtuigd van de mensverheffende waarden van het socialisme en sloot zich aan bij de SDAP. Of zij om die reden al na twee jaar voor haar werkgever (De Staatsmijnen) moest vertrekken blijft onopgehelderd. Kort deed zij daarna buurthuiswerk in Rotterdam, waar de predikante Anne Mankes-Zernike haar aanspoorde om haar fantasierijke verhalenstroom eens op papier te gaan zetten. Hannie heeft dat toen naast zich neergelegd. Het was een onrustige periode in haar leven. Ze kreeg een baantje in Amsterdam als gastvrouw voor Jonge Werkende Vrouwen en later voor Duitse dienstmeisjes, die na WO I massaal naar Nederland waren gekomen. Zo koos zij positie in de toenmalige gefragmenteerde samenleving voor de onderliggende arbeidersklasse waarvan zij meende dat daar het authentieke leven te vinden was in tegenstelling tot wat zij beleefde als de valse schijn uit haar eigen sociale en godsdienstige milieu. Intussen promoveerde haar oudste broer in de klassieke talen, haar jongere broer Frits werd dominee in Amersfoort en haar vaders ster rees als succesvol predikant van de Amsterdamse Singelkerk.

Hannie maakte in die zin allerminst carrière, integendeel, zij werd meer en meer het zorgkind van haar ouders. Dat kwam tot een climax toen hun dochter zwanger raakte van een gehuwde Limburgse vakbondsleider, waar zij al langer een verhouding mee had. De verbijsterde familie liet zich echter wel raden door het advies van huisvriend en pedagoog Philip Kohnstamm die de ouders ervan heeft overtuigd dat deze vrouw krachten in zich had om haar eigen weg te kunnen vinden.

Zwanger en al heeft zij gastvrijheid gevonden bij het Duitse echtpaar Hilde en Will Völger, die zij enkele jaren daarvoor op een NCSVconferentie, als leden van de Duitse evenknie, de DCSV, had ontmoet. Will was kort daarvoor predikant geworden in Hellstein (Hessen) en actief betrokken bij de jonge spirituele *Neuwerkbewegung* die na WO I was ontstaan in en rond het stadje Schlüchtern. *Neuwerk* was in die jaren een religieussocialistisch getinte gemeenschap rond een grote boerderij, de Habertshof, waar cursussen en spirituele bijeenkomsten plaatsvonden. In dit geestelijk en maatschappelijk klimaat voelde Hannie zich direct volkomen thuis, kreeg aan Hilde een trouwe en dierbare vriendin en bestempelde Hellstein en *Neuwerk* als haar eigenlijke *Heimat*. Daar is zij, juli 1924, moeder geworden van haar eerste zoon Willem Frederik.

Zij besloot, aangemoedigd door 'Onkel Philip' Kohnstamm, als schrijfster haar eigen weg te zoeken. Met haar Willemke was zij daarna een tijdlang in München in huis bij een nicht van Kohnstamm. Vanaf het moment dat zij daar voor langere tijd introk, januari 1925, is zij met Hilde Völger gaan corresponderen en legde al haar zielenroerselen keer op keer voor aan haar vriendin. Deze correspondentie heeft zij levenslang volgehouden; spijtig genoeg zijn Hildes brieven niet bewaard gebleven.

In München schreef Hannie haar eerste omvangrijke boek, een idee van Onkel Philip. Het was een portret van een aantal Oudtestamentische figuren waarbij zij Talmuedische, kunsthistorische en godsdiensthistorische gegevens in haar karakterschetsen betrok. Ook begon zij met het schrijven van kinderboeken, die vlotgeschreven uit haar pen vloeiden. Het zou een jaarlijkse stroom worden. Daarnaast bleek ze een uitgesproken talent voor vertalen te bezitten. Engels, Duits, Frans en later Zweeds en Noors; als de boeken maar dienend waren voor een betere wereld. Een tijdlang woonde Hannie met haar zoontje in Italië waar zij studeerde en werkte in bibliotheken en musea. Haar daar ontstane pennenvruchten stuurde zij steevast op naar haar moeder, die vanwege de leesblindheid van haar dochter heel wat te verbeteren had. Maar ondanks de relationele problemen heeft moeder Kuiper het al die jaren vol kunnen houden als correctrice voor haar dochter te functioneren. Zij schreef niet alleen alles weer in het net over, maar regelde ook de contacten met uitgevers. Deze activiteiten stelden Hannie in staat redelijk in haar eigen levensonderhoud te voorzien.

Haar relatie met de –veel oudere en getrouwde – Amsterdamse wethouder en socialistenleider F.M. Wibaut deed haar terugkeren naar Amsterdam waar zij in het tuindorp Nieuwendam een proletarische vrouw werd. Het contact met de Wibauts versterkte haar band met het socialistisch gedachtegoed en opende deuren voor artikelen in socialistische vrouwenbladen waar Wibauts vrouw Mathilde de redactiepen voerde. In deze periode werd Hannies religieuze onderstroom overvleugeld door het verhoopte socialistisch ideaal van een samenleving waarin ieder vrij was en de klassenstrijd gestreden. In 1932 schreef het echtpaar Wibaut een boek over vrije seksuele relaties en derden in een huwelijk, een thema dat in die tijd begrijpelijkerwijs groot opzien baarde. Het is evident dat Hannie Kuiper aan dit gedachtegoed heeft bijgedragen en het zelf in de praktijk bracht. Dat haar familie hier niet blij mee was, zal niet verbazen.

Al vroeg in de dertiger jaren was Hannie Kuiper zich reeds bewust van de dreigende ontwikkeling in haar lievelingsland Duitsland en schreef en discussieerde daarover met de Völgers die zich zelf moeizaam trachtten te verhouden met het nieuwe regime. De briefcensuur in die jaren heeft het contact niet makkelijker gemaakt, maar het is intact gebleven.

Een nieuwe zwangerschap bracht de gemoederen opnieuw in beweging. Voor de tweede maal trok Hannie zwanger naar het buitenland, nu naar Zweden waar haar zoon Kristofer Marinus eind 1934 is geboren. En zoals ze eerder haar oudste had laten dopen als zuigeling, hield zij Kristofer ten doop in Zweden en brak daarmee opnieuw met de doperse traditie van de volwassendoop. Bovendien weigerde zij haar familie de naam van de vader te noemen, hoewel de naam Wibaut daarbij begrijpelijkerwijs vaak is gevallen.

Kort na terugkomst uit Zweden overleed haar moeder en is Wibaut aan het eind van zijn krachten gekomen. Op een nogal plompverloren wijze is Hannie in die periode ten huwelijk gevraagd en heeft daarin uiteindelijk na veel aarzeling tot ieders verbazing toegestemd. Zo trouwde zij november 1935 met de tien jaar jongere hervormde dominee Klaas Abe Schipper, die de kinderen liefdevol heeft geëcht. Hoewel het huwelijk voor beide een moeizame aangelegenheid is geworden, vond Hannie in hem wel een lot- en bondgenoot: politiek uiterst links (een portret van Lenin sierde dominees bureau) en dat terugvindend in het evangelie van recht en vrede.

Als Mevrouw Schipper-Kuiper betrok zij de pastorie van het Noord-Hollandse dorpje Etersheim, waar zij en haar man het in de late dertiger jaren opnamen voor vervolgte Joden en het in de donkere oorlogsjaren hebben aangedurfd opvang te bieden aan bedreigde joodse landgenoten, die vanuit de pastorie weer verder werden gehuisvest. Hannie fietste stad en land af om adressen voor onderduik te vinden. Voor die levensgevaarlijke inspanningen is zowel aan haar als ook aan haar man postuum de Yad Vashem-onderscheiding toegekend. In juli

1943 is er verraad gepleegd en is de pastorie overvallen door de Gestapo, Klaas Abe is gevangengenomen en de aanwezige joodse Nederlanders waaronder een kind, zijn weggevoerd. Hannie, op dat moment niet thuis, is daarna aan het zwerven geraakt met haar jongste en andere op haar pad geraakte kinderen.

Kort daarvoor had Han Brinkman van uitgeverij Ploegsma uit Amsterdam haar gevraagd een kinderbijbel te schrijven. Het was voor haar 'de wens van mijn leven'. En tijdens omzwervingen, een tijd zelfs wonend in een kippenhok, later onderdak vindend in de leeggeplunderde Amsterdamse Jodenbuurt en met veel ontberingen, vooral in de beruchte Hongerwinter, heeft zij talloze Bijbelverhalen al schrijvend opnieuw doorleefd. Het bleek haar niet uit te putten, maar juist geestelijk kracht te geven. Haar sociale gedrevenheid kreeg nu een nieuwe, religieuze verdieping: het evangelie staat in het lichtend teken van het naderend Godsrijk. Nooit de hoop verliezen, maar bidden en werken voor vrede en recht! Na de oorlog is het gezin herenigd al waren er diepe sporen. Klaas Abe Schipper had in gevangenschap lichamelijk en psychisch ernstig geleden en Hannie had een kwetsuur aan haar enkel opgelopen die nooit meer goed is hersteld, waardoor zij blijvend mank liep. Ook de familie was zwaar getroffen. Twee van haar neven waren door de bezetter ter dood gebracht, haar vader overleden en haar oudste lievelingsbroer Taco, overtuigd communist, had zich eind 1945 gesuïcideerd.

Klaas Abe en vooral Hannie wisten echter ondanks alles de draad weer op te pakken. Een voornaam doel voor hen werd nu de strijd ten gunste van de nieuw uitgeroepen republiek Indonesië, een in het toenmalig nog koloniaal ingestelde Nederland een haast vijandig aangevoelde positionering.

De kinderbijbel kreeg intussen steeds meer vorm al werd het onder Hannies hand een Bijbel voor een oudere leeftijdsgroep. Eind 1948 is hij uitgekomen als *Bijbel voor de Jeugd*. Maar juist in diezelfde periode werd Klaas Abe Schipper door een fatale beroerte getroffen en is februari 1949 overleden, 42 jaar oud. Het betekende dat Hannie de pastorie als ambtswoning moest verlaten op zoek naar een nieuw onderkomen en levensperspectief. Tot haar geluk werd zij kort daarna benoemd als godsdienstonderwijzeres bij dezelfde gemeente waar zij was opgegroeid, de doopgezinde gemeente in Amsterdam (VDGA) waar haar jongere broer Frits een van dienstdoende predikanten was.

Een zware taak wachtte haar daar in het naoorlogse Amsterdam met de opgroeiende *babyboom*generatie. Daar heeft zij het waagstuk aangedurfd de haast uit hun voegen groeiende zondagsscholen met de progressieve (op de ideeën van Montessori georiënteerde) Westhillmethode te verrijken en voor kinderen en jongeren meer aandacht te vragen in de kerkdiensten. Voor een generatie nauw bij dit werk betrokken jongeren is zij een rolmodel geworden voor een moderne, onafhankelijke vrouw. Zij personifieerde een wijze van vrouwzijn waarin de vrouw niet de mindere is van de man, eigen beslissingen neemt, voor eigen inkomsten zorgt en eigen wegen gaat.

Toen de Jeugdbijbel in 1951 een tweede druk kreeg als goedkope volksuitgave en daardoor massaal werd verkocht, raakte Hannie landelijk bekend als de jeugdbijbelschrijfster Johanna Kuiper. Maar voor de toch vooral op behoudende levensvormen gestelde Amsterdamse doopgezinde gemeente vormde Kuipers onafhankelijke vrije levensstijl steeds meer een probleem. Zo nam zij als enige in een kerkenraadscommissie over seksuele voorlichting de positie in dat de seksuele vereniging, onafhankelijk van het feit of men getrouwd is, als een Godsgeschenk mag worden gezien om de menselijke eenzaamheid te doorbreken. Haar onbuigzaamheid hierin, ander onconventioneel gedrag en de combinatie met een verminderde gezondheid hebben geleid tot een voortijdig vertrek bij de VDGA, eind 1954. Inmiddels was zij begonnen aan een nieuwe Bijbelse bundel, nu voor kleinere kinderen. Deze bundel is later postuum uitgegeven als *De kinderbijbel van Johanna Kuiper* (1959).

Hannies pleegzoon Theo Stibbe, die zij het leven had gered door hem uit de crèche tegenover de Hollandse Schouwburg weg te halen na de arrestatie in 1943, bleek de enige overlevende van zijn joodse familie. Hij erfde bij zijn volwassenheid een groot bedrag en bood zijn pleegmoeder uit dankbaarheid een wereldreis aan. En zo is Hannie in oktober 1955 vertrokken naar Indonesië. Ze kon er haar broer Esgo bezoeken in Jakarta die solidair aan het bewind van president Sukarno directeur was van een grote investeringsbank. Ze kon haar oudste zoon Wim bezoeken, die een suikerplantage leidde op midden Java. En ze wilde het doopsgezind zendingsgebied bezoeken rond het Muriagebergte ten oosten van de stad Semarang. Het is een prachtige reis geworden. De ontmoetingen met familieleden waren zeker hartelijk maar ze genoot het meest van de contacten met jonge mensen uit het kort daarvoor onafhankelijk geworden Indonesië. Men noemde haar al spoedig Ibu (moeder) Johanna. Voor haar had dit jonge land met zijn jonge postkoloniale kerken en zijn overvloed aan kinderen de trekken van het zo verhoopte en in Europa zo uitgebleven koninkrijk Gods. Zij besloot haar verblijf met maanden te verlengen, maar dat heeft niet zo mogen zijn. Onverwacht is zij tijdens haar verblijf in Pati getroffen door trombose in haar been en kort daarna in het ziekenhuis van Semarang gestorven, nog geen zestig jaar oud. In Pati is zij door de massaal meelevende gemeente ten grave gedragen. In Nederland werd een gedachtenisuur georganiseerd in de Singelkerk, maar er bleef toch een zekere dubbelheid hangen rond haar persoon. Men had respect voor haar werk, haar inzet en gedrevenheid, maar velen hadden niet kunnen meegaan met haar overtuiging dat vroomheid, vrije omgangsvormen en linkse politieke stellingname hand in hand kunnen gaan. Door deze levenskeuze heeft zij zich van het doopsgezind eigene losgemaakt maar een dun draadje is gebleven en het mag symbolisch heten dat zij in de schoot van een jonge doopsgezinde Indonesische gemeente is gestorven en begraven.

Voor een hele naoorlogse generatie kinderen – en wellicht hun ouders – is de Jeugdbijbel van Johanna Kuiper een religieuze beeldentuin geworden die hen ‘het grote Boek’ dichterbij heeft gebracht.

Als Bijlage bij deze studie is een Kinderbijbelvergelijking gevoegd waarin Johanna's Bijbels aan de hand van een zestal verhalen worden vergeleken met de vertelwijze van in die tijd gangbare populaire kinderbijbels. Daaruit mag worden geconcludeerd dat in tegenstelling tot meer orthodoxe kinderbijbels haar verhalen aards zijn geconcentreerd en niet op de hemel zijn gericht, dat de figuur van Jezus niet wordt losgeweekt uit zijn Joodse context, dat God en Jezus niet de almachtige alleskunnere zijn, maar wel oproepen tot vernieuwing en herstel en hoop bieden op een koninkrijk op aarde van vrede en recht omdat God van mensen houdt. De kracht die van de ontmoeting met Bijbelverhalen kan uitgaan heeft zij aan een volgende generatie willen doorgeven. In de Jeugdbijbel convergeert dat naar het perspectief van het Koninkrijk Gods, in de postume kinderbijbel is dat perspectief geformuleerd als het herstel van het ooit begonnen begin, het paradijs.

Resumerend mag worden gezegd dat deze gelovige, eigenzinnige, markante vrouw op haar wijze een bijzondere inkleuring heeft gegeven aan haar tijd. In de context van de toenmalig verzuilde samenleving, zeker op het gebied van gender, kerk en cultuur heeft zij mede door haar politieke, sociale en religieuze bewogen geest een eigen trefzeker pad ingeslagen op weg naar emancipatie en een rechtvaardiger wereld.